

REFORMOK

Közép-Kelet-Európában

FÖLDES GYÖRGY

1965-1989*

Az európai diktatórikus szocializmusok bukása után kudarcot vallottak azok a próbálkozások, melyek a hegeli megszüntetve megőrizve jegyében kerestek középutat a térséget fenyegető kapitalizmus és az államszocializmus között. Ezek a harmadik utas koncepciók a szociális piacgazdaság, a jóléti állam bevezetésétől a vegyesgazdaság meghonosításán át egészen az önkormányzati, dolgozói tulajdonlásra alapuló, a társadalmi tulajdon dominanciáját megőrző és azt a politikai pluralizmussal összekapcsoló piaci és demokratikus szocializmusig íveltek.

A kudarc utólag teljesen természetes, ha tetszik, szükségszerű volt, de mégsem teljesen magától értetődő. Már csak azért sem az, mert a békés átmenet, a tárgyalásos megoldás nem zárt ki – sőt, kezdetben ez valószínűsített – valamilyen kompromisszumot a gazdasági berendezkedés kérdésében. Az érintett országok társadalmában olyan befolyásos tényezők voltak jelen, amelyek hittek a szocialista piacgazdaságban. Korábban a demokráciáért küzdő, jelentős ellenzéki szemlélyiségek vallották magukat a demokratikus szocializmus hívének. Továbbá a társadalom nagy része félt a radikális változásoktól, még sok „egyszerű” ember hitt a szocializmus megreformálhatóságában.

Erősítette a köztes megoldás esélyét az is, hogy az ellenzéki mozgalmak addig maguk sem hirdettek nyílt szakítást az előző társadalmi-gazdasági rendszerrel, mert tekintettel voltak a szocialista értékrend társadalmi elfogadottságára. Másrészt kerülték az olyan belső vitákat, amelyek gyengítették volna az elnyomó hatalommal szembeni egy-

ségüket, fellépésük hatékonyságát. Harmadrészt, mert reálpolitikai alapon gondolkodó vezetők el akarták kerülni, hogy a Szovjetunió – azaz Gorbacsov – visszarettenjen saját újtó tevékenységének, új külpolitikájának következményeitől, és ismét korlátozni próbálja szövetségi suverenitását. Végül pedig senki sem gondolta volna, hogy a hatalmon lévő erők, kommunista pártok egyik pillanatról a másikra elvesztik cselekvőképességüket, és ezzel rövid idő alatt radikális fordulatra kerülhet sor Kelet-Európában. A rendszerváltás eszmei előkészítése ily módon elmaradt, s ez lehetőséget adott arra, hogy a harmadik utat keresők reális esélyt lássanak eszméik megvalósítására.

Szembesülés a valósággal

Annál keserűbb lehetett szembesülésük a valósággal. Hiszen hamarosan látniuk kellett, hogy a felgyorsult események során színre lépő és magukat megszervező politikai irányzatok túllépnek rajtuk, leértékelik korábbi érdemeiket, teljesítményeiket és eszméiket. A rendszerváltók érvelésében éppen a reformerek korábbi tevékenysége, kísérleteik kudarcra szolgált bizonyítékul arra, hogy a szocializmus megreformálhatatlan és megvalósíthatatlan.

Mi volt az oka ennek a gyors, drámai fordulatnak? Miért kerültek le viharos gyorsasággal a kelet-közép-európai átalakulás napirendjéről a modellváltó és a vegyes, harmadik utas megoldások? Miért léptek a helyükre kevésbé kidolgozott – rendszerváltó, a demokrácia s a kapitalizmus összekapcsolását célzó – politikai programok?

Sok oka volt a „tisztá” – értsd: a teljes – rendszerváltást akarók győzelmének. Mindenekelőtt az, hogy

a társadalmak többsége úgy látta, és joggal látta úgy, hogy a szabadságjogok korlátozásáért és a gazdasági válságért a kommunista elit a felelős. Kiszorításuk a hatalomból a rendszerváltás feltételének tűnt, ami könnyebben mehetett végbe, ha előtérbe állítják személyes felelősségüket. A hatalomért harcoló új politikai szerveződések súlyosbodó antikommunizmusa is ezt a tendenciát erősítette. Amilyen mértékben világossá vált, hogy a Szovjetunió nem avatkozik be a belső folyamatokba, úgy lett egyre markánsabb a kommunisták személyes szerepének kihangsúlyozása. Különösen azokban az országokban bizonyult markánsnak a jobbratolódás, amelyekben – érthető okok miatt – erős talaja volt a szovjetellenességnek (Lengyelország, Csehszlovákia). Amikor pedig az is világos lett, hogy a megrendült kommunista pártok nem igazán cselekvőképesek, a közhangulat is ellenük fordult, s a szellemi-politikai életben a gazdasági rendszerváltás melletti érvelés vált meghatározóvá. Ezt a radikalizálódást bátorította a Nyugat magatartása is: különösen az amerikai diplomácia ilyen irányú tevékenysége volt egyértelmű ebben a térségben. E kettős – külső és belső – meggyőzésnek köszönhetően a kelet-közép-európai országok lakosságában megszilárdult az a meggyőződés, hogy nincs értelmük a köztes megoldásoknak. Több jót ígér, ha hazájuk „feltétel nélkül” csatlakozik a győztes kapitalizmus-hoz, és a polgári demokrácia intézményeivel együtt a magán piacgazdaságot is elfogadják.

Így aztán a reformkommunizmus, a demokratikus szocializmus, a szocialista piacgazdaság a gyors politikai átrendeződés és áthangolódás következtében nem a fordulat előzményeként, előkészítőjeként jelent meg az emberek számára, ha-

* A Szlovákiában rendezett Dubček konferencián 2004 októberében tartott előadás szövege.

nem mint a tagadni való múlt. Ennek jeliséje alatt pedig egybemosódtak a totalitarianizmust fenn tartani próbáló, konzervatív erők és az ellenük küzdő, őket meghaladni igyekvő reformmozgalmak. Amennyiben ugyanis a reformtradíciót elismerik, akkor annak valószínű alternatívaként helyet kellett volna kapnia a politikai életben is, mintegy akadályt képezve a radikális és teljes rendszerváltásban érdekelt külső és belső erők térnyerésével szemben. Ilyen folyamat játszódott le ott, ahol erős volt a reformhagyomány: Csehszlovákiában, Lengyelországban, Magyarországon. Érdekes viszont, hogy azokban az országokban, amelyekben gyenge vagy rövidéletű volt a reformgondolkodás és -mozgalom, hosszú és kemény küzdelmek kísérték az átmenetet: mint például a Szovjetunióban, Bulgáriában. Erre is van persze magyarázat: ezekben az országokban egyúttal a polgári és demokratikus hagyomány is gyengébb volt. Külön esetet képez az NDK és Románia, mert náluk sem a reformkommunizmus, sem a polgári hagyomány nem rendelkezett komoly előzményekkel, befolyással. És ebben a két országban olyan mértékben kompromittálódott a kommunista párt, hogy semmilyen szocialista alternatívának nem voltak esélyei.

Igazságos volt-e az ítélet?

A tőkés világrendbe integrálódással szemben a rohanó tempójú globalizáció korában tehát nem mutatkozott reális alternatíva Kelet-Európa számára.

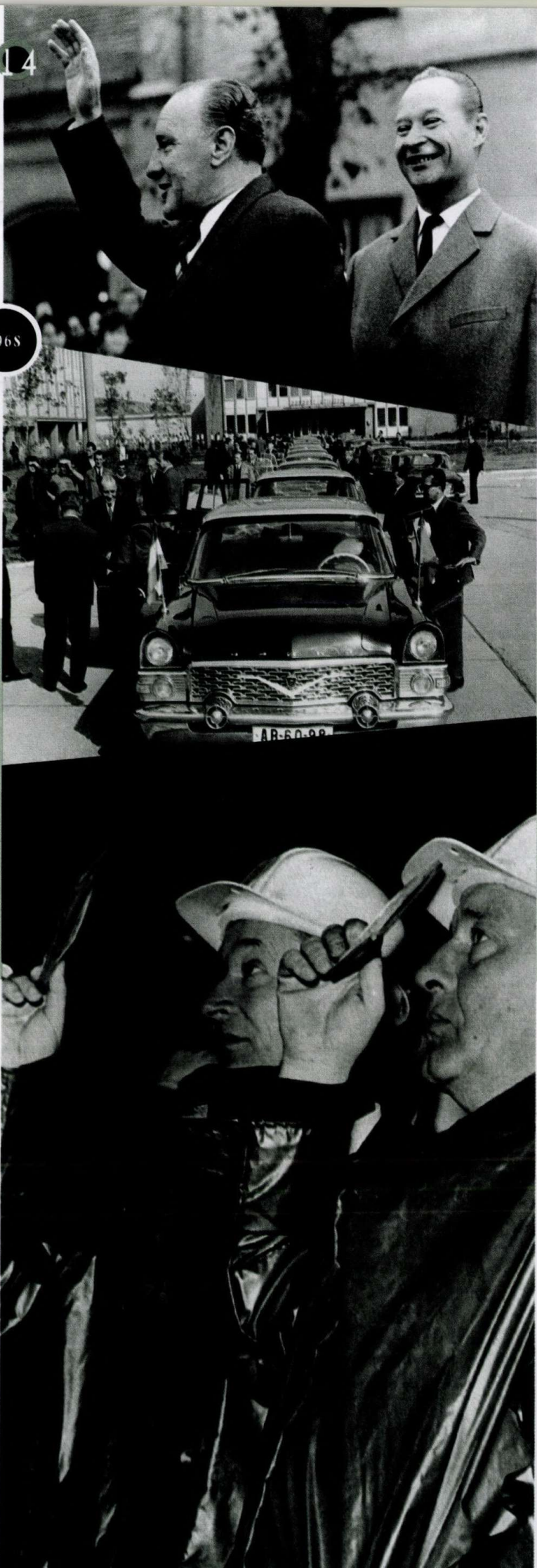
De igazságos volt-e az akkor, a válság és a rendszerváltás idején hozott ítélet a reformkommunizmusról? Az emberarcú, demokratikus szocializmus megteremtésének kísérlete semmivel sem gazdagította volna a társadalmi gondolkodást? Igaz lenne, hogy az államszocializmus bukásával örökre a romok alá került minden akkor megfogalmazott gondolat? Tényleg semmi maradandót nem hagyott maga után a sztálinizmus örökségével küzdő, a szocializmus reformját célul kitűző politikai áramlat?

1964

1975

1983

Tegyük fel, hogy azoknak van igazuk, akik igennel válaszolnak a kérdésekre. De a reformkommunizmust a nemzetek történéseinek, a kor, a térség, az eszmék történetével foglalkozóknak még ez esetben is kötelességük elhelyezni az adott nemzet történetében. Akkor is kötelességük vizsgálni a demokratikus szocializmus eszmei értékét, lemérni a politikai folyamatok, a társadalmi gondolkodás alakításában játszott szerepét.

Aki hozzákezd egy ilyen tudományos vizsgálathoz, hamar meggyőződhet róla, hogy a hatvanas éveket lehetetlen a reformok, a humanisztikus törekvések nélkül leírni. Még akkor sem lehet, ha tudjuk: az ekkor formálódó mozgalmak kifulladás vagy vereséget szenvedtek, illetve felemásan valósultak meg. Mindez azonban semmit nem von le a jobbító szándékú próbálkozások értékéből.

A hatvanas évek elején az európai szocialista országok fejlődési nehézségei sokaságával néztek szembe. Lassan elfogytak az extenzív gazdasági növekedés forrásai, érezhető volt a technológiai lemaradás a Nyugattól. A Szovjetunió fokozni igyekezett fejlődési ütemét: kommunizmusépítési programot hirdetett. Hruscsov újabb desztalinizálási kampányt indított.

A korábban felgyülemlett problémák egy részét a szocialista nemzetközi munkamegosztás keretében kívánták megoldani. Az ekkor uralkodó optimizmust csupán a Szovjetunió és Kína közötti viszony végleges megromlása árnyékolta be. Konfliktusuk alkalmat adott Romániának, hogy szuverenitása védelmében függetlenítse magát a Szovjetuniótól. Más okokból, de a magyar pártvezetés is a „csendes elkülönülés” útjára lépett, nem követte a szovjet „utolérni és elhagyni” politikát.

A bővülő nemzetközi érintkezés, a sztálinizmus hivatalos elvetése és irodalmi leleplezése, a szovjet vezetés válsága és útkeresése megfelelő teret nyújtott a kisebb közép-európai országok új megoldásokat kereső erőinek.

Különösen fontos megjegyezni, hogy a hatvanas évek első felének

optimizmusa és a sztálini örökséggel való szembefordulás egyszerre növelte a politikai vezetés valóságismeret iránti igényét és kritikátúró képességét a szocialista tábor országainak többségében. Jelentősen megváltozott az érintett országok kulturális élete, tudománya és művészete. Ebben az időszakban – a hivatalos marxizmus-leninizmust nem megkérdőjelezve ugyan – a marxista filozófia humanista gyökerei is felfedezést nyertek.

A magyar és a csehszlovák kísérlet

Mindezen körülményeknek kölcsönhatása adta a hatvanas évek közepén induló gazdasági reformok szellemi, politikai környezetét. Csehszlovákiában Ota Sik irányításával a piaci elveken alapuló gazdaság irányában történt elmozdulás. Magyarországon 1964 végén kezdődött újra az a munka, amely új gazdasági mechanizmus kialakítását célozta, és amit 1957 elején a jugoszláv öngazgatási rendszer bizonyos elemeire emlékeztető jellege miatt a kommunista párt vezetése levett a napirendről. A gazdasági reformmal szemben az egyik legfontosabb követelmény volt, hogy ne veszélyeztesse a politikai status quót, a társadalmi békét. Az MSZMP vezetése 1956-tal a háta mögött, igen óvatosan és rendkívül körültekintően készítette elő a gazdaságirányítás átalakítását. Ebben az időben Magyarországon a reformmal szemben elsősorban „balról” fogalmaztak meg fenntartásokat. Amikorra elérkezett a magyar új gazdasági mechanizmus hatályba helyezésének pillanata, 1968. január 1., addigra már Csehszlovákiában elégséges tapasztalat gyűlt össze a piac törvényszerűségeinek működéséről az állami tulajdon dominanciájának viszonyai között. Az Alexander Dubček vezette csoport épp ekkor ragadta magához a kezdeményezést, és a gazdasági reform sikereit is kihasználva hajtott végre politikai fordulatot.

A CSKP új vezetői a reform minden szférára való kiterjesztésével és a monopolisztikus hatalomgyakorlás feladásával, a demokratizálással akarták a szocializmus meg-

tépázott tekintélyét helyreállítani, a társadalom bizalmát elnyerni. Az, hogy a szovjet vezetés és szövetségi köre ezt a folyamatot kezdettől fogva ellenséges szemmel figyelte, majd erőszakkal leállította, nemcsak a cseh és a szlovák nép tragédiája. A cseh és a szlovák nép nemzeti tudatában azonban kitörölhetetlenül bevésődött annak a tavasznak, nyárnak az emléke. A prágai tavasz leverése súlyos sebet ejtett a szocializmus eszméin, nagyban hozzájárult ahhoz, hogy elveszítette vonzerejét.

Kétségtelen tény, hogy a demokratikus szocializmus megteremtésére irányuló csehszlovákiai kísérlet és annak elnyomása, Szolzsenyicin leleplező írásai mellett, a legfontosabb előzménye az eurokommunizmus megszületésének.

Magyarország 1968 után egyedül maradt gazdasági reformjával. Ez az egyedüllét előnytelenül hatott sorsának alakulására. Az SZKP 1972 és 1974 között nagy nyomás alatt tartotta a magyar pártot a gazdasági reform felszámolása és a kulturális élet liberális politikai kezelése miatt. Kádárnak meg kellett hátrálnia, de a magyar párt mégsem lépett vissza 1968 mögé. A hetvenes évek végén pedig az MSZMP visszatért a reformpolitikához. 1984 tavaszán egy új átfogó gazdasági reformtervet fogadott el a párt, amely magában foglalta a jóléti rendszerek fokozatos átalakításának bizonyos elemeit is. Nőtt a gazdaság autonómiája, csökkent a közvetlen beavatkozás a vállalatok életébe. De a politikai rendszer továbbra is érintetlen maradt. Pedig ekkor már fokozódott a társadalom elégedetlensége, egyre többen kerestek valamiféle megnyilvánulási lehetőséget.

Magyarországon 1987-ben napirendre került a politikai reform is. Ekkorra azonban már adósságcsapdában vergődött az ország, szaporodtak a gazdasági válság jelei. 1988-ban a pártértekezlet radikális változásokat határozott el, egyebek között a politikai rendszer átalakításáról, a vegyesgazdaság elfogadásáról is döntött. Kialakult egy modellváltó, a demokratikus szocializmus felé mutató elgondolás, amelynek igazi kipróbálására már nem

maradt idő. A reformok túl későn jöttek ahhoz, hogy megmentsék a nemzetközi erőviszonyok megváltozása miatt is változni kényszerülő térségben a fennálló társadalmi-gazdasági berendezkedést.

Nem mondható azonban, hogy a magyar emberek számára mindegy lett volna, hogy egy önmagát – ha nem is következetesen – megújítani igyekvő, reformokkal próbálkozó országban töltötték az 1968-at követő két évtizedet. Ennyit a reformerek szerepéről nemzeteink történelmének államszocialista korszakában.

Van azonban a reformkommunizmus, illetőleg a demokratikus szocializmus megteremtésére irányuló eszmék, mozgalmak, politikusok, ideológusok tevékenységének egy másik értelmezési szintje is. A kapitalizmus meghaladása, az osztálykülönbségeket megszüntető igazságos társadalom gondolata európai talajon született, az európai hagyomány része. Még akkor is, ha a megvalósítására Európa keleti részén tettek kísérletet – az ismert eredménnyel. A Szocialista Internacionálé 1989-es stockholmi nyilatkozata e tudatban, a fennálló kapitalizmussal és a szocializmus bolsevizált, diktatórikus változatával szembe a demokratikus szocializmus eszméjét állította.

Norberto Bobbio olasz baloldali gondolkodó ugyanebben az évben, a kelet-európai államszocializmusok összeomlását látva azt kérdezte: a szocialista tábor megszűnésével együtt megszűntek-e azok az okok is, a tőkés rendszer ellentmondásai, amelyek a szocialista mozgalmakat, eszméket és rendszereket létre segítették. Az elmúlt másfél évtized megmutatta, hogy a globalizáció nagyot változtatott a világon, de nem tette azt egyenlőbbé, igazságosabbá. Nincs ok, hogy ne tiszteljük azokat, akik a nekik adatott lehetőségek között megpróbálták élehetőbbé, demokratikusabbá tenni a világot, társadalmuk viszonyait. Alexander Dubček lehet, hogy idealista politikus volt, de amikor demokratikus szocializmust akart, nem valamiféle utópiát akart ráerőltetni a népére, a világra – egyszerűen csak jobb sorsot szeretett volna kiküzdeni a modern kor emberének. ♦